

AFRITË STRUKTURE DHE TEMATIKE TË ROMANEVE TË STËRMILLIT, GREBLLESHIT, POSTOLIT

STRUCTURAL AND THEMATIC SIMILARITIES IN THE NOVELS OF STËRMILLI, GREBLESH AND POSTOLI

Artesa OSMANAJ-MAVRAJ¹

^{1*} University of Prizren „Ukshin Hoti“ - Republic of Kosovo

*Corresponding author e-mail: artesa.osmanaj@yahoo.com

Abstrakt

The novels “If I Were a Boy,” “The Flower of Memory,” “For the Defense of the Homeland,” “The Abyss of Love,” and “From Life to Life – Why?” in Albanian literature represent some of the best evidence of a chain in which the sentimental spirit is closely connected with the motif of love and social themes. It is enough to focus attention on a small narrative part from each work to understand and feel the power of the language and discourse used by the authors and, above all, the description of moments that bring beautiful images before our eyes. Belonging to the same genre allows the texts to be viewed in relation to one another, highlighting intertextuality at both structural and content levels, thus identifying the similarities and the specific developments that each novel contains.

This group of novels, and even the novellas of Grameno not cited above, can be summarized under the definition “sentimental-social prose” or “sentimental love prose,” as scholars of Albanian literature also describe them. “If I Were a Boy,” “The Abyss of Love,” and “From Life to Life – Why?” are markers of the unfortunate love of two young people, narrating pain, emotion, generosity, and self-sacrifice. By focusing on the authors selected for this study, we find intertextual connections that exist within their works, enabling communication between texts. This communication among these works is evident, and the authors themselves do not avoid it; such interaction or exchange is something that we often encounter in literature in general between different works or artistic texts.

Keywords: *sentimental discourse, the social dimension, love, intertextuality, textual structure.*

Përmbledhje

Romanet, “Sikur t’isha djalë”, “Lulja e kujtimit”, “Për mbrojtjen e atdheut”, “Gremina e dashunis”, “Nga jeta në jetë - Pse”, në letërsinë shqipe janë dëshmia më e mirë e një zingjiri pas të cilit janë lidhur fryma sentimentale me motivin e dashurisë e temat sociale-shoqërore. Mjafton të ndalim vëmendjen në nga një pjesë rrëfimi të secilës vepër, për të kuptuar dhe ndjerë forcën e gjuhës dhe ligjëritimit që përdorin autorët dhe, mbi të gjitha përshkrimin e momenteve që na sjellin para syve imazhe të bukura. Përkatësia në të njëjtin zhanër jep mundësinë për t’i parë tekstet në lidhje me njëra – tjetrën, intertekstualitetin në nivel strukturor dhe përmbajtësor, për të evidentuar kështu afritë dhe zhvillimet specifike që ka secili roman.

Ky grup romanesh, madje edhe novelat e Gramenos të pacituara më lart, mund të përmbledhet me përcaktimin “proza sentimentale-sociale” ose “proza sentimentale të dashurisë”, sikundër e thonë edhe studiuesit e letërsisë shqipe. “Sikur t’isha djalë”, “Gremina e dashunis” apo “Nga jeta në jetë -Pse?!, janë shenjues të dashurisë së pafat të dy të rinjve, rrëfejnë një dhimbje, një emocion, një shpirtmadhësi e vetëflirij. Duke u ndalur tek autorët që ne i kemi marrë për vëzhgim, do të gjejmë lidhje të intertekstualitetit, që ekzistojnë brenda veprave të tyre, që bëjnë të mundur komunikimin mes teksteve. Komunikimi në mes këtyre veprave,

është i dukshëm dhe as vetë autorët nuk e shmangin, komunikim apo shkëmbim të cilin e hasim vazhdueshëm në përgjithësi në letërsi në mes veprave të ndryshme apo teksteve artistike.

Fjalët kyçe: ligjërimi sentimental, socialja, dashuria, intertekstualiteti, struktura tekstore.

Hyrje

Lidhjet intertekstuale

Romanet, “Sikur t’isha djalë”, “Lulja e kujtimit”, “Për mbrojtjen e atdheut”, “Gremina e dashunis”, “Nga jeta në jetë - Pse”, në letërsinë shqipe janë dëshmia më e mirë e një zingjiri pas të cilit janë lidhur fryma sentimentale me motivin e dashurisë e temat sociale-shoqërore. Mjafton të ndalim vëmendjen në nga një pjesë rrëfimi të secilës vepër, për të kuptuar dhe ndjerë forcën e gjuhës dhe ligjëritimit që përdorin autorët dhe, mbi të gjitha përshkrimin e momenteve që na sjellin para syve imazhe të bukura.

“Rrezet e farfurishme të Diellit pranveruer puthshin amblas faqet e gjelbërta të gjetheve dhe fletët e shumëngjyrta të luleve, ama e të cilave kundërmonte e kandshme, ndihej fort dhe dehëse. Me një fjalë atë ditë natyra kremtonte ngadhnimin e bukuris së Prandverës. Nj’aty, n’atë skutë blerimi e lulesh, të kisha pasë një shtëpizë -tha njeni tue shique me një lakmi admiruese kah vendi që kishte stolisë me aq shije dora hyjnore. –Nji shtëpizë që t’ishte si një kuvli, por mbrenda të kishte edhe një nga Zanat e malevet t’ona-plotsi shoku me buzë në gaz.”
“Sikur t’isha djalë”⁵² “Dielli posa kish perënduar. Mi Korçë kish rënë këmisha e hollë e ndajnatës, ndonëse majat e maleve kurorëzoheshin edhe prej rrezve të kuqe të yllit të ditës. Ishte një ditë e bukur e majit, muajit më të ëmbël të motit. Tregëtarët, punëtorët si dhe shërbëtorët, togje togje po shkonin për në shtëpitë e tyre, ku të dashurit i prisnin me padurim.”
“Lulja e kujtimit”⁵³

“Korriku i vitit 1895 posa kish hyrë. Dielli, si ndonjë saç i nxehtë, dërgonte shkëndijat e tij të zjarra mbi fushën e Korçës. Një vapë e madhe po piqte tërë fushën dhe dallgë-dallgë afshi i nxehtë ngrihej mbi atmosferë. Me gjithë atë vapë të madhe që kish pushtuar tërë gjendjen,-një lëvizje e dukshme bëhej mbi tërë fushën e gjerë të Korçës. Njëpër ara punëtorët me drapinj në duart korrnin grunjërat. Njëpër lëmenj shkarkoheshin duajt nga qeret dhe kuajt vërtiteshin rrotull strumbullarit, duke përndarë kokrrat e drithit nga kashta”⁵⁴ **“Për mbrojtjen e atdheut”⁵⁵**

“Ajo mbramje Maji , ishte me të vërtetë romantike. Yjë të panumurt xixëllojshin e flkrojshin në Qiellin e kristaltë tue u pasqyruë si kandila mbi detin e qetë. Anija rrëshqiste lehtas nër valët e Adriatikut tue lanë mbrapa vijën e bardhë të shkumëzueme. Nji hare e mahnitëshme i kishte magjepsë të tanë udhëtarët që i ishin qarkue dy parmakëve të vaporit. Ata e ndijshin vetëhen të lumtun sepse ishin drejtue kah shpijat e familjet e veta për t’i pamë, rishtas, mbas një qëndrimi të gjatë larg tyre” **“Gremina e dashunis”⁵⁶**

“Fill i vetëm po qëndroj brenda në dhomëzën time. Ora është 10 mbas darke dhe një errësirë e frikëshme ka mbuluar katundin. Valët e shkumbëzuara të liqenit përhapnin me ulërima zhurmën e tyre dhe era fërshëllen pa pushim. Njerëzit njëpër familjet e tyre bisedojnë përmallshëm ose ia heqin koqes së gjumit, kurse unë rri i vetëm... rri dhe mendohem!... “Pse”?!⁵⁷

⁵² Fragmentin e kemi sjellë origjinal nga libri “Sikur t’isha djalë”, Rilindja, Prishtinë, 1980, fq. 5

⁵³ Fragment i marrë nga romani “Lulja e kujtimit”, Rilindja, Prishtinë, 1985, fq. 11

⁵⁴ Foqion Postoli, “Për mbrojtjen e atdheut”, Vatra, Shkup, 2005, fq. 6

⁵⁵ Foqion Postoli, “Për mbrojtjen e atdheut”, Vatra, Shkup, 2005

⁵⁶ Marrë nga romani “Gremina e dashunis”, Vatra, Shkup, 2002, fq. 13

⁵⁷ Sterjo Spasse , “Nga jeta në jetë-Pse?!”, Erik botime, fq. 12

Përkatesisa në të njëjtin zhanër jep mundësinë për t'i parë tekstet në lidhje me njëra – tjetrën, intertekstualitetin në nivel strukturor dhe përmbajtësor, për të evidentuar kështu afritë dhe zhvillimet specifike që ka secili roman. Ky grup romanesh, madje edhe novelat e Gramenos të pacituara më lart, mund të përmbledhet me përcaktimin “proza sentimentale-sociale” ose “proza sentimentale të dashurisë”, sikundër e thonë edhe studiuesit e letërsisë shqipe.

“Sikur t’isha djalë”, “Gremina e dashunis” apo “Nga jeta në jetë -Pse?!, janë shenjues të dashurisë së pafat të dy të rinjve, rrëfejnë një dhimbje, një emocion, një shpirtmadhësi e vetëflijim. Duke u ndalur tek autorët që ne i kemi marrë për vëzhgim, do të gjejmë lidhje të intertekstualitetit, që ekzistojnë brenda veprave të tyre, që bëjnë të mundur komunikimin mes teksteve. Komunikimi në mes këtyre veprave, është i dukshëm dhe as vetë autorët nuk e shmangin, komunikim apo shkëmbim të cilin e hasim vazhdueshëm në përgjithësi në letërsi në mes veprave të ndryshme apo teksteve artistike.

Për të interpretuar tekstet në tërësinë e tyre nuk mjafton vetëm kaq lexim, sepse neglizhohen shumë elemente të rëndësishme strukturore të tekstit, prandaj është e nevojshme të shikohen raportet e brendshme të ndërtuara në tekst, ngjashmëritë e afritë për të kuptuar llojshmërinë që mund të përcjellë ligjërimi i autorëve të ndryshëm në tekste të ngjashme me njëra – tjetrën. Çfarë dukshëm dallohen në këto tekste janë përshkrimet e sakta të ambienteve të natyrës, të cilat, sikur përzihen me përjetimet e brendshme të shpirtit autorial duke u vënë në shërbim të tij, për t’u përmbyllur në: dashurinë, mallëngjimin e dhimbjen për jetën, përpjekjen për ndryshim dhe mënjanim të kodeve e ligjeve të vjetra, tejkalim të problemeve klasore e fetare. Këto cilësi dhe të tjera si, imazhi që vjen nga fjala me bukurinë dhe estetikën e vet, sikur e përfitojnë lexuesin duke e bërë krejtësisht për vetë. Të gjithë autorët e përmendur janë ndër autorët e letërsisë shqipe që me veprat e tyre kanë sjellë, përveç të tjerash, një frymë origjinale krijuese, guximtare, motive, tema, ide që u bënë jehonë ndaj shoqërisë duke i dhënë rëndësi individualitetit njerëzor. E vërteta therëse e jetës në ambientin dhe shoqërinë ku ajo zhvillohet, projektohet në tekstet e tyre sa përmes një rebelimi të ashpër, aq edhe përmes një dhembjeje të thellë e ndjeshmërie që rrjedh nga shpirti e zemra, plot keqardhje, melankoli e trishtim, dhe përmes një fishkëllime porositëse që i japin romaneve natyrë edukative, moralizuese, estetike e të bukur. Tek e fundit, arti, letërsia, asnjëherë nuk është shkëputur prej misionit të tij moralizues- edukues.

Secila vepër ka “realitetin” e saj objektiv të shkrimit dhe botimit, siç ka edhe lidhjet me kontekstet historike e shoqërore të një vendi të caktuar, prandaj, siç thotë edhe studiuesi Milivoj Solar:” *Veprat letrare përmbajnë përvoja dhe dije të caktuara lidhur me shfaqjet e ndryshme natyrore dhe shoqërore, e ato poashtu flasin drejtpërdrejt mbi jetën shoqërore*” duke vazhduar me atë se vepra letrare posaçërisht romanet “*në plan të gjerë paraqesin gjithë atë që e përbën jetën shoqërore të popujve respektivisht të një bashkësie njerëzore*”⁵⁸.

Rrjedhimisht, shkrimtarët nuk mund të jenë qenie të izoluar, të painteresuara e të pandikuara nga ajo që ndodh përreth tyre. Ata marrin impulse nga kontekstet e jashtme, një pjesë të së cilave, shumë ose pak, i ndërpusin në mënyrë të hapur apo të fshehur mes rreshtave në veprat që krijojnë.

Shkrimtarët e viteve ’30-të janë krijues të veçantë në letërsinë shqipe edhe sa i përket eksplorimit të temave të ndryshme, me tipare të përbashkëta duke u nisur nga ato që kanë të bëjnë me shoqërinë, për t’u ndalur vazhdimisht te ato që kanë të bëjnë me individin.

Në mesin e disa trajtimeve të përbashkëta të romaneve të viteve ’30-të, çështjet themelore që zënë vend në to, me tendencë të theksuar, si ide e porosi janë: dashuria e pafat e dy të rinjve, që u përkasin besimeve të ndryshme dhe shtresave të ndryshme klasore, gjakmarrja, martesë e të rinjve pa vullnetin e tyre, çështja e lirisë së gjuhës dhe arsimit-shkollimit, lufta kundër synimeve grekomëdha në Shqipëri, realiteti i hidhur me brenga të masave të varfëra,

⁵⁸ Milivoj Solar, “Teoria e letërsisë”, përktheu Ali Aliu, Rilindja, Prishtinë, 1978. Fq 16

plaga e kurbetit, pabarazia në shoqëri, shtypja e shfrytëzimi, kritika ndaj fesë dhe institucioneve të saj, çështja e emancipimit të gruas etj. Shprehja sentimentale dhe motivi i dashurisë është pothuajse çdo herë bashkëshoqërues i këtyre rrëfimeve.

Sentimentalizmi është pjesë sikur e romanit “Sikur t’isha djalë”, “Lulja e kujtimit”, “Për mbrojtjen e atdheut”, “Gremina e dashunis” deri dikur edhe e “Pse” dhe novelave të Gramenos. Në prozën sentimentale shqipe, në mënyrë zingjirore e të ndërlidhur shkojnë; strukturat ligjërimore, skema syzheore, tematike e strukturale e këtyre romaneve. Të tri romanet si: “**Sikur t’isha djalë**”, “**Gremina e dashunis**”, “**Pse**”, u shkruan në formën e ditarit, të cilët përbrenda kanë edhe letra, ku kjo mënyrë u përgjigjet karaktereve të veprës dhe natyrës së tyre, të cilët mendojnë, rrëfejnë, filozofojnë, bashkëndiejnë, veprojnë, protestojnë dhe dokumentojnë në njëfarë mënyre, me shkrimin e tyre. Sipas studiuesit G.Aliu, “*Kur romani ndërtohet përmes trajtës së ditarit, është i natyrshëm narratori pjesëmarrës, me identitet të plotë, hero i stories së vet*”⁵⁹. Pra, narracioni tjetër i romanit është ditari që e mbajnë heronjtë e romanit, Dija, Memli, Gjon Zaveri. Këto romane përmbajnë në vete edhe letra të cilat i shkëmbejnë në mes vete qoftë personazhet kryesore të veprës, qoftë personazhe të tjera.

“*Letrat e shpërndara në këto faqe kanë efektin e alkoolit djegës në një llampë vajguri*”,⁶⁰ i cilëson me të drejtë studiuesi, profesori Agron Tufa. Ato sikur ndezin shkëndija edhe tek romani “Lulja e kujtimit” ku ka letra të shkëmbyera në mes të dashuruarve, por romani në përgjithësi nuk zgjedh ditarin si formë rrëfimi.

Letërkëmbimet-letrat e të dashuruarve në mes Dijes dhe Shpendit, Memlit dhe Margeritës apo Olimbisë dhe Dhimitrit janë pjesë strukturore e tërë romaneve të autorëve me frymë të dukshme sentimentale.

Rëndësi të veçantë, me narracionin e veprës së Postolit, marrin letrat që të dashuruarit shkëmbejnë me njëri-tjetrin, Dhimitri e Olimbia, ashtu si në rastin e Dijes me Shpendin dhe Memlit me Margeritën. Këto letra të shkëmbyera në mes të heronjve të dashuruar, i japin forcë ideoartistike secilës vepër, duke zgjedhur si shprehje të shkrimit ndjesinë e skofiaren. Secila prej tyre ruan fuqishëm shprehjen sentimentale e motivin esencial të dashurisë.

Çka i shtyu autorët të zgjedhin ditarin, këtë lloj forme të shkrimit?! Në të vërtetë, vëmendjen e tyre në përgjithësi duket që e kanë preokupuar, fenomene negative të jetës shqiptare të atëhershme, zakone patriarkale, nënshtrim ndaj tyre, kaos gllabërues i pashpresës dhe mosbesimit të rinisë shqiptare, që ka ditur të dërgojë edhe në pesimizëm e mohim të vetëvetës e të shprehë vorbull revolte dhe ditari u zgjedh kështu si forma më e afërt e komunikimit me vetën së pari, e me të tjerët pastaj.

Dija përshembull, zgjedh **ditarin** si amanetin e lënë në letër, të paplotësuar sa ishte gjallë me qëllimin dhe porosinë për ndryshim dhe përparim të femrës shqiptare në veçanti e gjithë shoqërisë në përgjithësi. Dhimbja e saj është e madhe, sepse ajo nuk fiton të drejtën të shkollohet as klasën më të ulët, nuk lejohet të martohet me njeriun që do dhe detyrohet të vë shaminë për shkak të zakonit të vjetër familjar e shoqëror. “*Sa e sa breza femnash, që erdhën para nesh, u banë viktimë e këtij zakoni t’egër dhe flia e asajë mendësije që kish për të vetmin qëllim të kënaqi kapricjet e një turme injorante, sunduese mbi fatin dhe jetën e atyne femnave të mjera.*”⁶¹

Ditarit të saj i vë titullin, “**Jeta eme**” të cilin e fillon më 7 mars dhe mbaron më 24 prill...., duke përjetësuar të gjithë jetën e saj prej jetimeje nga nëna, e duke lënë amanet që shënimet e saj t’i dorëzohen Shpend Rrëfësë, njeriut që e kishte dashur me zemër e s’kishte mundur ta ndërtonte jetën me të dhe këto shënime të botohen.

⁵⁹ Gëzim Aliu, “Proza shqipe e viteve 1920-1944, Instituti Albanologjik, Prishtinë, 2020, Fq. 161

⁶⁰ <https://wwliberale.al/wmbi-romanin-sentimental-shqiptarë>, “Mbi romanin sentimental shqiptar”, Agron Tufa, publikuar në gazeta Liberale, 09:36 – 17W02W20

⁶¹ “Sikur t’isha djalë”, Haki Stërmilli, Rilindja, Prishtinë, 1980, fq. 10

*“Në fletorin që po ta dorëzohet e kam shkruar shkurtazi, jetën t’eme. Mbassi t’a këndojsh epja Shpend Rrëfës bashkë me letrën dhe shamin e bardhë që po i dërgoj si shenjën e qefinit t’em. Nga përmbajtja e fletorit keni për t’a kuptuar se sa shumë vuen femna Shqiptare, se sa keq përdoret ajo e gjora dhe si asht ulë në shkallën e robneshës e të kafshës. Prandaj kërkoj prej jush që të ndërmerrni një lëvizje të gjanë për emansipimin e vërtetë të femnës Shqiptare dhe për naltësimin e nivelit të saj kultural, moral e social. Pres të më zotoheni se do t’a përmbushni dëshirën t’em të fundit që të vdes e shkujdesun dhe e qetë. Për ndryshe shpirti i em kurrë nuk do të prehet edhe sikur të mbahet, me pekulet ma të mëdha, në lulishtet e Parajsës. Shpirti i em i pakënaqun do t’ju duket juve n’anderr dhe do të kërkojë t’a përmbushni zotimin, do t’ju ndjekë kurdoherë dhe kudo, që t’a mbani premtimin. E çdo shkronjë ase fjalë e këtij libri do të jetë si një grenzë për me i thumbue e kafshue ndërgjegjet t’ueja në rasë se nuk do të qëndroni në besë.”*⁶²

Kjo formë shkrimi në ditar sikur zbulon universin e brendshëm të personazhit, si botë dhe karakter, si pasqyrë e përrhyerjes së shpirtit njerëzor. Në ditarin e saj vërehet revolta, si dimension ideor që del nga interpretimi i tekstit. Kuptohet mjaft mirë që kjo revoltë shfaqet si reagim shpirtëror, subjektiv ndaj rendit shoqëror patriarkal, ndaj familjes, të cilat i kishte mbuluar perdja e prapambeturisë, varfërisë fizike e shpirtërore. Kështu prania e kësaj revolte në ditar, si ide dhe diskurs, e bëjnë Stërmillin shkrimtar që shquhet për kritikizmin e tij në raport me rendin shoqëror në të cilin jetonte dhe shkrimtar me tipare të guximshme i cili sfidon rendin diktatorial përmes tekstit të tij letrar.

Kujtimet e mija, quhet ditari i Memlit, në tjetrën anë, nga romani “Gremina e dashunis”. “Kujtimet e mia” dhe “Jeta eme”, janë sinonime letrare të dy romaneve. Rrëfimi në trajtë të ditarit, me prolog e epilog, apo me strukturën mbështetëse të tekstit letrar narrativ, pasqyron fatin e mjerë të dy të dashuruarve, fatin tragjik të vetë heroit, pothuajse njëlloj me letërsinë e kësaj kategorie. Ditari sikur për Dijen ashtu edhe për Memlin ishte dëshmitari shpirtëror më i afërt mbi atë që kishin kaluar në jetë. Citojmë fjalët e Memlit :” *Për shok, kam vetëm fletoren e shënimeve të mija, në të cilin po i shkruaj këto radhë. E due këtë radhuer, sepse ky asht dëshmitari ma besnik i jetës sime. Askush s’e din se ç’thesar mëshifet në të, them thesar se m’asht e vetmja pasuni që kam.*”⁶³

Sikurse ditarin e Dijes, ditarin e Memlit edhe ditarin e Gjon Zaverit e shfleton dikush; një narrator dëshmitar (pjesëmarrës), apo narrator që rrëfen historinë e vet, narrator ndihmës apo narrator jo pjesëmarrës, qoftë një kushëri, një shok i protagonistëve me një udhëtar kureshtar ku mësojnë jetën e të rinjve që nga fillet e shkollës e deri në mbarim të saj. Pra, e gjithë kjo tematikë shtjelluese e të dashuruarve me besime të ndryshme fetare e shoqërore, mban në vete ngjashmëri me peripecitë e vuajtjet e Dijes me Shpendin. Ditari fillon më 1 të vjeshtës së dytë 193.. dhe mbaron më 4 korrik 193... Pra, fillesa e romanit, si kronikë e komponuar me ditarin e Memlit, realisht me nisjen dhe mbarimin e lartpërmendur, të shpien në vitet ’30-të, të shekullit të kaluar, ndërsa koha imagjinare, e një segmenti të caktuar, shtrihet në harkun kohor, tetor- korrik të atij harku kohor.

Po citojmë një fill të ditarit të Memlit: “*Po. Vendosa t’i shënojmë ngjarjet ma me randësi të jetës sime: ditët e mija. Ato, ndofta s’kanë asnjë vlerë për të tjerët, por për mua janë interesante sepse përmbajnë kohën ma ngashruese të vargut të jetës sime: atë periudhë që më ndryshoi r gati më trenoi fare. Edhe këto pra janë kujtime të bukura rinore sado që më shqetsuen e më tmerruen pë dy vjet rresht. E përse të mos i pavdekësoj pra këto kujtime që mund të më ftekin dikur një varg të gjatë vëjtjesh e brengash?*”⁶⁴.

Kjo pjesë ofron mundësinë për të parë marrëdhënien intertekstuale në nivel tematik, që ky tekst vendos posaçërisht me fillimin e ditarit të Dijes: “*Më shkrepiti t’a shkruaj jetën t’eme.*

⁶² “Sikur t’isha djallë”, Haki Stërmilli, Rilindja, Prishtinë, 1980, fq. 173-174

⁶³ “Gremina e dashunis”, Mustafa Greblleshi, Vatra, Shkup, 2002, fq. 105

⁶⁴ “Gremina e dashunis”, Vatra, Shkup, 2002, fq. 19

Ky mendim më leu tue i pamë fotografit e ndryshme që përfëtyrojnë xha Simonin qysh në Kohen e feminis. Përse të mos e shkruiej? Jeta e eme për tjerët, ndoshta, nuk e vlen asnjë dysh, por për mue ka randësi, se asht e emja, se mund të përshkohet nëpër faza të ndryshme interesante dhe dikur, tue i këndue në këto fletë gëzimet ase hidhnnimet e mija, do të kënaqem ase do të pezmatohem. Sikurse pëson ndryshime trupi i njeriut tue u lakue nëpër rrathët e moshës, ashtu ndodh edhe me jetën”⁶⁵

Të dy ditarët, kanë përbrenda letërkëmbime të cilët i shkëmbejnë me dashurinë e jetës, qoftë Dija me Shpendin apo Memli me Margeritën. Derisa Dija dëshiron që ditari i saj t’i bjerë në dorë Shpendit, Memli dëshiron që këtë ditar ta sigurojë mirë në mënyrë që t’i bjerë në dorë Margeritës. *“Do të shkoj ma fort vetëm për të sigurue këtë radhor shënimesh. Due që t’i bjeri në dorë me doemos Margeritës, vetëm asaj...”⁶⁶*.

Ai, në bazë të asaj që lexuesi kupton, fshehurazi lë ditarin e shënimeve në bibliotekën e Margeritës dhe u nis për në vendlindjen e tij. Ditari shënon fundin në fillim të korrikut të vitit 193.. , ku Memli kishte përfunduar shënimet e tij me një letër për Margeritën, ku i kishte paralajmëruar vdekjen, vetëvrasjen e tij dhe i ishte lutur që ta ruajë atë si sytë e ballit, në kujtesë të tij. Por, çuditërisht kjo letër e fundit nuk i kishte rënë në dorë Margeritës, përpos ditarit. *“Po vdes Margot, tue e pasë në gojë emrin tand të dashun deri në frymën e fundit”⁶⁷*, është njëra ndër fjalitë e letrës së fundit të Memlit, në lidhje intertekstuale me fjalinë e Dijes në letrën e fundit të saj, lënë Hamitit si porosi për Shpendin: *“ Thuej Shpendit se po vdes me emnin e tij në gojë dhe me mall të pashuem në zemër për te”⁶⁸*. Të dy romanet i karakterizon retrospektiva, si kthim në kohë i rikujtimit të ngjarjeve jetësore.

Në po këtë kontekst kujtojmë edhe letrën e Verterit lënë Sharlotës, duke e bërë me dije në mënyrë metaforike për gjithë vuajtjen e tij dhe vdekjen që do ta presë të ëmbël, sepse në letrat e tij, disa herë kishte shfaqur haptas dëshirën që të largohej nga kjo botë. *“Kjo punë, Sharlotë, mori fund, unë duhet të vdes, dhe dije se po të shkruaj për këtë fare i qetë, pa ndonjë ekzaltim romantik, për mëngjesin e asaj dite kur do të shoh për herë të fundit. Kur t’i, e shtrënja ime, do t’i lexosh këta rreshta, rrasa e ftohtë e varrit do ta ketë mbuluar tashmë trupin e ngrirë të një njeriu të shqetësuar e fatkeq, i cili, në çastet e fundit të jetës së tij, nuk njihte gëzim më të madh se sa të bisedonte me ty”⁶⁹*.

Ndërkaq, letra e fundit e Gjon Zaverit e shkruar, para aktit të vetëvrasjes, për dallim nga radha e shkrimtarëve të përmendur, nuk i kushtohet ndonjë femre ose nuk adresohet për asnjërin që ishte në jetën e tij, por është e shkruar me një kuptim krejt tjetër, me një natyrë filozofike dhe cilësohej me rëndësi për njeriun.

Kur jemi te Dija dhe Memli, duhet të theksojmë edhe dallimin që, derisa Dijen babai nuk e dërgon në shkollë, sepse ajo nuk kishte të drejtë të gëzonte një gjë të tillë, Memlin e dërgon i ati dhe për këtë ai i është mirënjohës. *“Përsa i përket çështjes së babës, atij i jam mirënjofhtës i thellë vetëm për një gjë: sepse më dërgoi në shkollë”*, por shprehet më tutje Memli,; *“Ai nuk e bani këtë ngase e çmonte vlerën e arsimit, por sepse kishte frikë se mos më vrasin anmiqt”⁷⁰*.

Ditari i heroit tjetër të romaneve sentimentale, Gjon Zaverit nuk ka titull konkret, përveç **Pse-në** që ia vendosi vetes si pikëpyetje që mundohet t’i gjejë zgjidhje. Fillon si të tjerët më 1 tetor 193...dhe mbaron më 30 korrik 193... Ky roman i shkruar në formën e ditarit ka elemente autobiografike, pasi që Gjon Zaveri në shumicën e ngjarjeve të zhvilluara rreth tij apo nga ai është një Sterjo Spasse. Heroi fillon të shkruajë ditarin në kohën kur filloi të punonte si mësues në shkollën e Dervicianit, si revoltë kundër një realiteti të rëndë shoqëror apo plage shoqërore,

⁶⁵ Sikur t’isha djalë, Haki Stërmilli, Rilindja, Prishtinë, 1980, fq. 11

⁶⁶ “Gremina e dashunis”, Mustafa Greblleshi, Vatra, Shkup, 2002, fq

⁶⁷ “Gremina e dashunis”, Mustafa Greblleshi, Vatra, Shkup, 2002, fq .166

⁶⁸ “Sikur t’isha djalë”, Haki Stërmilli, Rilindja, Prishtinë, 1980, fq, 174

⁶⁹ “Vuajtjet e djaloshit Verter”, Johan V. Gëte , Onufri, 2004, fq .167

⁷⁰ “Gremina e dashunis”, Mustafa Greblleshi , Vatra, Shkup, 2002, Fq. 23

kundër kaosit të rinisë intelektuale shqiptare në përgjithësi. Përmes ditarit të tij, Gjon Zaveri shpreh revoltën kundër zakoneve të vjetra, skamjes, derisa kjo revoltë kthehet në pesimizëm dhe përfundon tragjikisht duke vrarë veten.

Kujtimet i mbyll me martesën e tij, me gruan që ia imponuan të tjerët, jo atë që e dëshoi vetë. Pjesa “Ora kalon 12 mezi i natës”, sikur shënon fillimin e një fundi. Me këtë fjali metaforike mbaron kujtimet e tij: “*Që prej kësaj ore, ora po kalon 12 mezi i natës, pra fillon jeta e re, jeta brenda kështjellës, ...jeta e martuar. – Hajt, jetë të ëmbël, Gjon –po i them vetes me ironi dhe po i mbyll përgjithmonë kujtimet e rinisë... sime*”⁷¹.

Dhe në fund në pjesën “Ditët e fundit”, rrëfimtari pa identitet fillon të tregojë se çka ndodhi me Gjonin pas martesës së tij në dyjavëshin pas. Pse-ja ishte ngulfatja e tij jetësore e pa përgjigje përfundimtare. Zaveri shpreh tërë filzofinë shpirtërore e realiste për krijimin e aspiratave progresive të brezit të ri intelektual. Ky formësim shkrimi në ditar, që kap disa muaj radhazi, me një rrëfim dinamik, i jep tekstit një qasje tjetër. Derisa ditarët e protagonistëve tjerë paraqitën luftën për dashuri dhe për mbrojtjen e saj, ditari i Gjonit sikur shpalos kërkimin e dashurisë, moskuptimin e saj dhe mosrealizmin e saj. Kështu, rrëfimi përmes ditarit, si duket ka qenë forma më e afërt shpirtërore e shkrimtarit të viteve ’30-të, forma më e afërt e shfryrjes së mllefut e pakënaqësisë dhe forma më e afërt e zbrazjes së zemrës, për të mbetur kështu dëshmi nëpër breza. Pse –në si ditar, si pikëpyetje metaforike e nxjerrë koha dhe gjendja shqiptare.

Nëse do t’i referoheshim letërsisë botërore, në modelin e ditarit mund të gjejmë romanin e “Vuajtjet e djaloshit Verter”, të Gëtes, ku e gjithë vëmendja drejtohet rreth anës shpirtërore të heroit të ri, të cilët janë të ndjeshëm deri diku sentimentalë. Gjon Zaveri, shembull është një Verter i dytë. Tragjedi, mungesë vullneti-vetëvrasje, i përshkon të dy personazhet apo romanet. Në përgjithësi veprat e Postolit, Stërmillit, Greblleshit, Spasses, edhe pse kishin tipare ngjashmërie me veprat e sentimentalizmit evropian, kishin edhe veçori të veta, me të cilat realisht unifikohen si shkrimtarë shqiptarë me shprehje e frymë sentimentale.

-Motivi i dashurisë

Dashuria e pafat e dy të rinjve, që u përkasin besimeve të ndryshme dhe shtresave të ndryshme klasore është motivi esencial i njëjtë që përshkon prozën sentimentale në përgjithësi, e cila shtjellon dashurinë jetëshkurtër të tyre. Një skenë e njohur. Ky nënshtrim ndaj zakonit të vjetër të kohës, ku shoku i jetës duhet të zgjidhet nga prindërit apo të tjerët, kritikohet nga autorët, njëllon, fuqishëm, siç është Stërmilli në fakt, si fenomen negativ në jetën e atëhershme shqiptare që dërgon në tragjedi, vetëvrasje, vdekje të të rinjve që martohen pa dëshirën e tyre. Dija, përkundër dashurisë së sinqertë me Shpendin, nuk arrin ta kurorëzojë atë, sepse nuk lejohet pikërisht nga i ati duke e martuar me një njeri shumë të vjetër që i plotëson interesat e tij buxhetore. Ajo nuk sheh gjallëri më në jetën e saj dhe kështu vdes veten çdo ditë e më shumë, me hidhërim e gjëmin të zemrës derisa largohet nga jeta përgjithmonë duke ruajtur nderin e besën vetëm për atë që do, e jeta nuk ia plotësoi. Ky është njëri nga realitetet e gruas në vitet e 30-ta.

Merita e këtyre autorëve qëndron pikërisht në faktin që ata trajtuan tema me elemente të përbashkëta të karakterit shoqëror e social, të gërshetuara me motive personale, njëra ndër to çështja e emancipimit të femrës. Dashuria, ajo e pafat, e porealizuar, është gjithashtu njëra ndër temat e trajtimit të Greblleshit në romanin e tij, “Gremina e dashunis”. Memli një djalë i shtresës së varfër, dashurohet me Margeritën që i takon shtresës së pasur. Njëri musliman e tjera katolike, nuk qajnë kokën për dallime, sepse dashuria ka gllabëruar shpirtat e tyre. Jeta e vrazhdë me sistemin e saj patriarkal, nuk lejon bashkimin e të rinjve me martesë. Ata i ndajnë, ku Memli vritet nga gjakmarrësi e Margerita përfundon si e çmendur një kohë.

⁷¹ Sterjo Spasse, “Nga jeta në jetë -Pse ?!” , Erik botime ,1936 , fq. 176

Përshkrime të bukura e sentimentale na ofron edhe Postoli në mes të dashurisë së Dhimitrit, djalë jetim që i takonte shtresës së varfër dhe Olimbisë, një vajzë e një familjeje të lartë klasore. Edhe këtu deri në fund u tentua , u pengua dashuria në mes dy të rinjve nga babai i Olimbisë, i cili donte ta martonte vajzën për një sekretar grek, njësoj si i ati Mageritës.

Autori i këtij romani në fund bën një zgjidhje duke i martuar të rinjtë pas shumë peripecishë jetësore. Edhe personazhet e romanit tjetër, Nica me Estrefin pas shumë tundjesh shpirtërore, për shkak të pengesës së Rakip Beut që nuk pranonte martesën e të birit me një vajzë të fesë tjetër dhe që i takonte shtresës së varfër, në fund të romanit përfundojnë të bashkuar dhe të lumtur.

Spasse, në romanin e tij ndër të tjera trajton çështjen e emancipimit të femrës ku proteston për gjendjen e mjerë të gruas e cila duhet të zgjedhë vetë partnerin e saj, e jo të bjerë pre e mentalitetit dhe zakonisht. Gjon Zaveri, heroi kryesor i romanit, nuk zgjedh për grua atë që dëshiron, por detyrohet të martohet me Afërditën, një vajzë fshatare e gjithashtu viktimë e zakoneve. Në anën tjetër, Pola, vajza e qytetëruar vuan pasojat e një martese të padrejtë, e cila kishte sjellë vetëm errësirë e dallgë furtune në jetën e saj. Edhe asaj i shkoi mendja për Gjonin, duke e parë me syrin e një intelektualit të emancipuar. Gjon Zaveri është kryekëput një pjellë e zakoneve , i cili nuk merr guxim t'i refuzojë ato e të bashkohet me Polën.

Marga me Mitin, personazhet e novelës “E puthura”, të Gramenos, nuk mund të jenë partnerë në një jetë të lumtur e të gjatë. Varfëria, kurbeti, paragjykimi, jeta në ndryshime klasore, i ndanë ata, duke shakpërderdhë dashurinë e tyre deri në mosrealizim. Peripeci të tilla kalojnë edhe protagonistët e novelës “Oxhaku”, Vahidja dhe Malo, që i takojnë shtresave të ndryshme dhe një bashkim i tillë do të ç'nderonte Oxhakun. Pikërisht këto personazhe me veprimet dhe emocionet e tyre, të mirë , por të varfër e krijojnë sentimentalën te ky autor. Marga na kujton Olimbinë, dy vajza të pasura, ndërsa Miti do të na e kujtojë Dhimitrin, në këtë rast shtresën e varfër dhe kjo analogji thekson mprehtësinë e temës për kohën.

Ngjashmëritë mes shtjellimeve tematike, janë të shpeshta mes këtyre veprave, siç janë edhe tiparet e veçanta të personazheve, çka na bën me dije që romanet me frymë sentimentale janë ndërtuar si një rrjet elementesh intertekstuale në mes vete duke pasur si shembull realitetin shqiptar.

Të njëjtë janë zërat protestues të : Dijes, Margeritës, Gjonit e Olimbisë me Dhimitrin, Nicës me Estrefin madje edhe të Margës me Mitin. Këta heronj, të zakonshëm, të thjeshtë, të përzgjedhur qëllimisht prej autorit, detyrimisht i nënshtrohen zakonisht duke bërë fejesa të padëshiruara, Gjon Zaveri me Afërditën, Margarita me grekun Kiçua, Dija me plakun, Olimba me grekun Niko, Marga me Kolon etj. Dhimbja e Dijes , Memlit, Olimbisë, Margës, që shprehet fuqishëm përmes rrëfimit, jep vulën apo mesazhin më të fuqishëm mbi padrejtësitë e të rinjve, kodeve e zakoneve që u kishin rënë mbi kokë, duke u dhënë lamtumirën zemrave që u deshën me të vërtetë.

Disa prej tyre provuan e menduan edhe ikjen për bashkim, siç ishin Dija me Shpendin apo Memli me Margeritën, por pa sukses. “*Mjaft ma na morën nëpër kambë. T'ikim. Memli , t'ikim prej këtij ambjenti që kundërmon era myk, fanatizmë e primitivitet! Shkojmë në një vend tjetër ku të jetojmë të qetë, pa kokë-çamje, larg profkave të skllavërisë*”.⁷²

“*Dashuritë përgjithësisht shijohen me një forcë të madhe krahas një vetë disiplinimi të fortë, nga një besim i fortë nga kodet morale të shoqërisë. Kjo jepet si dëshirë dhe aftësi për t'iu përshtatur mentalitetit tradicional. Personazhet provojnë emocione të dhembshme të një shkalle të lartë që janë po ashtu prodhime të një fantazie të forte*”⁷³, shton studiuesja Q. Demiri.

-Agonia e personazheve femra

⁷² Mustafa Greblleshi, “Gremina e dashunis” , Vatra, Shkup, 2002, Fq. 145

⁷³ “Proza e Rilindjes kombëtare”, Qibrije Demiri-Frangu, tezë doktrate Prishtinë, 2006.

Prishja e harmonisë jetësore, apo ky mosrealizim i jetës bashkëshortore që shpjen deri në agoni apo shprishje mendësh të heroinave kryesore të romanit, është një element tjetër i përbashkët në mes romanve. Olimbia, Margerita, Pola e deri diku edhe Dija e Memli, në ndonjë rast edhe Nica, paraqitën të luajtur mënj, derisa është një kujtim simbolizues prej dashurisë së tyre, që i kthen ata në përditshmëri. Në rastin e Olimbisë është Lulja që ia kishte dhënë Dhimetri si kujtim dhe kur sheh ajo atë lule fillon e i rikthehet kujtesa. Në rastin e Margeritës, është ditari i Memlit që kthen në gjendje normale atë, pas një komplikimi që kishte pasur kur mori vesh që Memli ka vdekur. Dija, në fund sikur përjeton zhgënjimin më të madh shpirtëror, kur sëmundja ia gërryente trupin barabartë me hidhërimin e mërzinë duke e dërguar deri në vdekje. Ajo nga shkaku që dashuronte Shpendin e s'mund të bashkohej me të, ishte bërë dalëngadalë me verem. Njësoj e gjejmë edhe në rrëfimin e Gjon Zaverit, për Polën, vajzën që e deshi e që s'mund ta mirrte. *“Është sëmure nga meraku. Duket se dashuron ndonjë tjetër, që nuk e merr dot. Prandaj është bërë me verem. Por çudia qëndron, se ky verem nuk i është shpifur dalëngadalë, por menjëherë, tani shpejt. Është në rrezik”*⁷⁴.

Nica në anën tjetër kur mori vesh që e bija e lindur kishte vdekur dhe Estrefi u vra në luftë, përjetoi një gjendje shpirtërore dhe psikike të rëndë dhe sikur kjo rëndesë mori një kahje më ndryshe, ta papajtueshmërisë deri kur ajo takoi dy pleq që e strehuan në shtëpinë e vogël prej druri. Memli në njëfarë mënyre ishte dorëzuar para fatit të tij kobzi. Atij nuk i kishte shkrepur arma për t'ia marrë vetes jetën dhe pas shkuarjes së Margeritës në Greçi, e kthimit të tij në fshat ai kaloi ditë të vështira shpirtërore në kaplimin e melankolisë dhe agonisë. Sikur shpirti ia parandiente edhe vdekjen që i ndodhi pak ditë më pas. *“Në këtë mënyrë, tregon Nezi, e motra, kaloi nga dy javë agonije e melankolije. Shikonte gurët e përgjakun të Luginës dhe qante me dënësë; këqyrte yjtë kah xixëllojshin në qiell e zhgrehej në vajë; kujtonte Margeritën, jetën e shkollës dhe rënkonte e gjemonte si luan i shituem keqas që vringëllon nëpër pyje”*⁷⁵.

Pra, në udhëtimin e kësaj gjendjeje të heroinave, vend të rëndësishëm zë ndarja e tyre nga i dashuri. Të thuash se ato adhuronin partnerët e tyre, është pak, ato besonin në ta deri në përjetësi. Pikërisht këtë e qartësojnë edhe studiuesit shqiptarë, konkretisht Vehap Shita në interpretimin e librit të Greblleshit: *“Vërtetë, vëmendjen e Greblleshit e ka preokupuar dëshira për të paraqitur sa më të gjallë dashurinë që lind në mes të dy protagonistëve të tij, Margeritës e Memlit, duke u ndalur në shumë hollësira të marrëdhënjëve dhe të fatit të tyre”*⁷⁶.

Kjo gjë thuhet qartë në rrëfimin e bërë në roman.

*“Si gjëtimi pas vetëtimës që vjen, kështu edhe mëndja e Olimbisë u çel, dhe një nga një i përmëndeshin ngjarjet e shkuara gjer me zë të butë. Sytë e saj, që kishin nonjë burim, që prej kohe të thatë shteron dhe shirat e ngjallin përsërid he rrjeth, kështu edhe sytë e Olimbisë lëshonin rrëke lotësh. Mori lulen në gjoksin e saj, e shtrëngoiti si nonjë mëmë foshnjen që ka humbur dhe e gjen; dhe lotët rrithnin mi gonxhet, mi burbuqet, mi fletët e lules, e cila atë çast vaditeshe me lot të zjarra”*⁷⁷

(Lulja e kujtimit)”

*“Kishte lexue gati gjysmën e ditarit. Lëçitja e atyne fletëve, e atyne frazave që ajo i gëlltitte e i përpinte me etjen ma të pashueshme, që për te bari ma i mirë. E gjetën krejt të ndryshueshme. Merrte frymë lirisht dhe ngjyra e verdhë e faqeve i ishte zavendsue prej njëj të trandafiltë të hapët. Kur e pyeti doktori se ç'impresion i banë ato shënime, ajo iu lut me lot në sy që ta lejonte të kthehej n'atdhe.”*⁷⁸ *“Gremina e dashunis”* *“E shof se po m'afrohet vdekja. Nuk më vjen keq që po largohem nga kjo botë munduese, por jam thellësisht e pezmatueme pse po shkoj pa u pamë edhe një herë me Shpendin. Oh sa ngushëllim të madh do të ndijsha sikur*

⁷⁴ Sterjo Spasse, “Nga jeta në jetë- Pse?!”, Erik botime, fq. 72

⁷⁵ “Gremina e dashunis”, Mustafa Greblleshi, Vatra, Shkup, 2002, Fq. 170

⁷⁶ Vehap Shita, “Gjurmave të letërsisë”, Rilindja, Prishtinë, 1980, fq. 378

⁷⁷ “Lulja e kujtimit”, Foqion Postoli, Prishtinë, 1985, fq. 89

⁷⁸ “Gremina e dashunis”, Mustafa Greblleshi, Vatra, Shkup, 2002, fq. 177

të vdissha në krahët e tij, në krahët e atij që i dhashë zemrën. Me gjithë që trupi m'asht tretë e shkri fare, zemra duket e fortë në dashuni. Ajo duket se nuk ka me vdekë edhe mbassi të vdesin të gjitha gjymtyrët tjera dhe do ta vazhdojë me e dashunue atë që e magjepsi me një shiqim”⁷⁹
“Sikur t’isha djalë”

-Personazhet femra

Kështu, në përgjithësi autorët sentimentalë do të kishim thënë, se në mes të tjerash përqendrohen në figurën e femrës, i japin rëndësi raporteve të saj me shoqërinë, familjen e jetën. Femra edhe pse është personazh i zakonit të vjetër shqiptar, viktimë, trajtohet me dashuri dhe subtilitet nga autori. Kjo vërehet thuaja te të gjithë autorët, të cilët përshkrimin e personazheve gra, sidomos heroinave të thjeshta, të zakonshme, e bëjnë me kujdes të veçantë. Derisa njëra ka devotshmërinë e rrallë, tjetra cilësitë e një gruaje të moralshme e besnike, tjetra ide përparimtare e mendje të shëndoshë, në mes të këtyre bie në sy edhe aty këtu naiviteti. Autorët kanë ide përparimtare, të cilat shfaqen si formë e vetëdijësimit shoqëror, duke e përfshirë gjithmonë në këtë proces edhe gruan.

Personazhet në kuptimin individual bëjnë një jetë të dhimbshme, ngjarjesh e ndodhish, të cilat provokojnë te lexuesi emocione dhe mendime nga më të ndryshmet, duke ofruar kështu qasjen personazh –lexues. Natyrisht aty reflektohet edhe psikologjia e tyre, deri diku dhe ndjeshmëria e tyre. Gruaja te Stërmilli është mendërisht shumë më e avancuar, por nuk ka fuqi dhe nuk mund të ngrejë zërin. Dija është e flaktë për shkollim dhe përparim, por i ati i ndikuar ia mohon këtë të drejtë. Në anën tjetër, Margerita e Memlit, shkollohet dhe është e avancuar, por prapë e burgosur në kuptimin e zgjedhjes së dashurisë së saj.

Në ditarin e Memlit, ndër të tjera në rrëfimin e tij, në një kontekst përmendet edhe romani “Sikur t’isha djalë edhe Dija, si vashë shqiptare e lënduar, e plagosur shpirtërisht. Përveç shumë afrimeve e pikëtakimeve të elementeve të këtyre dy romaneve, kjo pjesë tregon më së miri që romani “Gremina e dashunis” është një sintezë e romanit “Sikur t’isha djalë” dhe në përgjithësi në stilin e prozës me nota sentimentale.

Citojmë; “Vendosa që të zhvilloj përpara hartimin e Margeritës, mandej atë temin. E konceptova subjektin në tru dhe kur profesori i mbaroi së damkosuni me vulën e shkollës, letrat që kishin mbi banko, ia nisa punës; e komentova me pak fjalë subjektin karakteristik të botës sonë Shqiptare, me të cilin Zoti Stërmilli, ia duel në krye revulusionit të tij. Vuna në pah qëllimin që e shtyni auktorin e mirënjoftun të “Sikur t’isha djalë” me prekë e luftue me mjeshtëri të rrallë këtë plagë të mlcueme tue e qa prap “Dijen” e shkretë, për të cilën kushedi sa zemra vashash Shqiptare qanë e vajtuen me lemeri”⁸⁰.

Autori me cilësinë e treguesit na i ofron personazhet e veta duke bërë përshkrime, qoftë të pamjes së tyre, qoftë të botës e psikologjisë. Çka i preokupon ato në përgjithësi është gjendja shoqërore, prapambeturia e mosrealizmi si njerëz, patriarkalizmi dhe linja e shovinistëve grekë për përçarje në Shqipëri. Pra, bota e personazheve te autorët sentimentalë më shumë paraqitet përmes preokupimit të tyre për Shqipërinë dhe për gjendjen sociale të saj. Emocionet e tyre janë tipike të një personazhi romantik, ato të atdhedashurisë, të gërshetuara me dashurinë ndaj djalit, siç është rasti i Olimbisë dhe Nicës së Postolit.

Fatkeqësia e Dijes, Margës, Afërditës, është ajo e gruas shqiptare, ndaj edhe dëshmon një fenomen të shoqërisë së ngulfatur nga prapambeturia, nënshtrimi e goditjet propaganduese antishqiptare. Në fakt individualja e Dijes është kolektivja shqiptare. Përmes fatit të saj jepet modeli i shoqërisë shqiptare i ngarkuar me probleme të ndryshme. Dhuna ndaj Dijes nuk është vetëm ndaj saj, por një rrugë strukturore që bie mbi kurrizin e shoqërisë shqiptare, femrës e

⁷⁹ “Sikur t’isha djalë”, Haki Stërmilli, Prishtinë, 1980, fq, 171

⁸⁰ “Gremina e dashunis”, Mustafa Greblleshi, Vatra, Shkup, 2002, fq, 149

rinisë. Edhe pse në gjendje të tillë, ato si karaktere janë mjaft të forta, mundohen të mos mposhten duke qenë deri në fund atdhetare të patrembura, të devotshme e besnike.

Të gjitha janë karaktere të formuara brenda rrethanave të shoqërisë, me një forcë morale e pastërti shpirtërore. Olimbi nuk është indiferente ndaj interesave të shoqërisë shqiptare e as ndaj vetes. Ajo edhe pse me vështirësi, arrin që t'i krijojë rrethanat për lumturinë e saj dhe di t'i realizojë ato rrethana. Marga si duket i dorëzohet fatalitetit të vet, deri diku edhe Dijs. Dorëzimi i detyrueshëm, i bën ato fatale, më të dhembshme dhe doemos më sentimentale. Olimbia, Nica dhe Sanda veçohen me devotshmërinë atdhetare gjë që na kujton Serafinën e De Radës kur është fjala për devotshmërinë ndaj atdheut.

Në secilën vepër sentimentale, gruaja është një shpirt i lënduar, një qenie e mundur, e thyer nga luftërat shoqërore, duke i munguar e drejta për luftë dhe protestë, edhe pse të gjitha janë të zgjedhura si të zakonshme dhe të dashura. Forca shpirtërore, revoltuese e brendshme nuk arrin dot t'i thyejë kodet e krijuara nga burrat, ndaj ato shpeshherë dalin si gra të pajtuara me fatin apo më mirë të themi me fatalitetin. Kështu, me një kritikë të shprehur ndaj padrejtësisë, ato mbajnë mbi supë; dhembje, dashuri, fatalitet e tragjedi. Personazhet gra janë personazhe sentimentale të cilat nuk kuptohen, nuk përkrahen, dhe siç citon me të drejtë studiuesja Q. Demiri: "Në letërsinë shqipe gruaja e vuan kanunin, por në letërsinë amerikane ajo është skllave, vuan një nënçmim tjetër duke u shitur si krah pune"⁸¹, siç është rasti me Pamelën e Riçardsonit.

Motivi atdhetar

Shovinistët grekë përdornin gjuhën e fenë për të mbjellë përçarjen në Shqipëri e kjo ishte gjithashtu njëra ndër preokupimet trajtuese në disa prej prozave të autorëve sentimentalë. Në "Lulja e kujtimit", Postoli përshkruan disa momente mbi rezistencën të shqiptarëve nga influenca greke. Verbimi i propagandës greke, sikur zë frymën dhe pengon rrjedhmërinë e gjuhës e kulturës shqipe. Personazhet kryesore së bashku me të tjerët bëjnë përpjekje të vazhdueshme për lirinë e vendit nga kjo propagandë. Pra, Postoli, ngre si temë çështjen e lirisë së gjuhës dhe arsimit kryesisht në të dy romanet. Ishte ky karakter i veprës, demokratik, që bëri për vete gjithashtu lexuesin, i cili ndihej i shtypur si masë popullore.

Njëri nga personazhet e veprës z. Kristo babai i Olimbisë, i besoi vazhdimisht dyqanin e pasurisë së tij, tregtarit Niko i ardhur nga Greqia. Ai tentoi ta fejojë edhe vajzën me të. Një temë e tillë ishte e pikasur edhe në romanin "Për mbrojtjen e atdheut", ku përveç të tjerash përpjekja për ta çliruar dhe mbrojtur atë nga shtetet armike ishte e parreshtur. Të njëjtën skenë thuaja e kemi në rastin e Margeritës së Greblleshit. Sekretarin grek Kiçon, që e mbante në magazinë i ati i saj z. Vangjos, e bëri të fejuarin e saj pa dëshirë dhe vullnet. Madje edhe ky e kishte lënë tërë tregtinë në duart e një dinaku grek, të pabesë i cili kishte vetëm qëllime shfrytëzuese. Tipa të tillë tregëtarësh në Shqipëri, duke menjanuar shqiptarë të shumtë që kishin nevojë për punë, filluan bashkëpunim me njerëz të ardhur nga Greqia.

Mendja e tyre ishte verbuar duke dërguar në shkatërrim familjeje e shoqërie. Këta sekretarë grekë, siç i mbanin tregëtarët tanë, ishin në njëfarë mënyre edhe spiunë të anasjellshëm me qëllime e tendenca të caktuara. Citojmë një pjesë rrëfimi të Margeritës: "Memli, fajin më të madh e ka im atë, i cili një tregti të tanë e len në duert e këtij zagari që dy vjet ma parë lante enët në shtëpinë tonë. Ishte si qen i zgjebosur kur erdhi nga Greqia ke neve. Mbasi e kapi vehten këtu, im atë e muer shegert në dyqan sikur nuk kishte shqiptarë sa të dësh. Ma vonë e bani edhe sekretar dhe tashti i ka besue gjithë mallin. Ah mendje e verbët!"⁸².

Mihal Grameno gjithashtu në novelën "Varr i pagëzimit", pasqyroi në një rën anë përpjekjen e popullit shqiptar për ruajtjen gjuhës dhe traditave të veta. Pikërisht mos pagëzimi

⁸¹ "Proza e Rilindjes kombëtare", Qibrije Demiri-Frangu, tezë doktorate Prishtinë, fq. 143, 2006.

⁸² Mustafa Greblleshi, "Gremina e dashunis", Vatra, Shkup, 2002, Fq. 135

i fëmijës në gjuhën shqipe nga ana e klerikëve grekë, është njëri moment i dëshpërimit e tragjikës që sollën grekët. Synimet grekomëdha në Shqipëri, sikur po luhatin çështjen ekzistenciale për popullin tonë, lirinë e pavarësinë. Kështu në ngjarjen tragjike të paraqitur nga autori, mirret në shënjestër kisha greke, e cila qëllim kishte shkombëtarizimin e shqiptarëve ortodoksë të Jugut. Si Grameno ashtu edhe Postoli mundohen të luftojnë këtë dukuri, duke mos u pajtuar me propagandat e tyre, influencimet e tyre dhe me këtë apelon se janë shqiptarë dhe duhet ruajtur gjuhë e traditë.

Kurbeti

Edhe kurbeti, plaga e tij dhe çdo motiv i ndërtuar rreth tij, janë ato që cytin nervin krijues të autorëve. Postoli prek këtë temë pikërisht të ndërlidhur me socialen, sepse është pikërisht jeta e varfër e njerëzve që i shpien ata në marrjen e rrugës për kurbet e fitimin e kafshatës së bukës. Kurbeti humbi jetë njerëzish, largoi burrin nga familja, nga gruaja, fëmijët dhe kështu u bë plagë e pashëruar. Babai i Dhimitrit shkoj të punonte në mërgim, në Misir (Egjypt), për të zbutur gjendjen e varfërisë, duke lënë gruan dhe djalin e vogël. Por, ai gjeti vdekjen atje, larg familjes e atdheut. Kurbeti për ta u bë plagë, u bë lot i patharë për gruan dhe djalin, u bë goditje zemre për të dy. Ai la të shoqen pa asgjë e cila duhej të rriste të birin si e ve dhe pa ndonjë burim. Kjo ishte jeta e shtresës së ulët klasore në Shqipëri.

Grameno në novelën “E puthura” rrahu poashtu këtë temë të ndjeshme, aktuale. Shtresa e varfër shoqërore, prej nga vinte Miti, personazhi kryesor, i dashuri i Margës, u bë shkak i shkuarjes në kurbet dhe i tragjedisë së ndodhur. Martesës me një vajzë pasaniku, i duheshin kushte e të mira materiale, çka Miti nuk mund t’i ofronte dhe vendosi të marrë rrugën e kurbetit, të lë nënën plakë dhe të fitojë mundësinë për martesë. Ky problem i shtruar nga Grameno, ishte problem aktual i kohës kur jetoj e punoj ai. Pikërisht nëpërmjet Mitit trajtohet më së miri ky problem. Sikur në rastin e Postolit, personazhit të tij, vetëm të përmendur, edhe në rastin Gramenos kurbeti u bë fatkeq dhe Miti nuk ia arriti qëllimit.

Për të ilustruar konceptin mbi tragjikën e personazhit, ose mbi tipin e personazheve tragjike, një e përbashkët tjetër e autorëve sentimentalë, do të kishte qenë e udhës të shohim në analizë dhe argumentim me shembuj nga shfaqjet e disa personazheve tragjike, ashtu siç edhe bëmë në analizën mbi tri novelat e Gramenos. Personazhe tragjike ilustrohen bukur thuaja në të novelat e Gramenos. Tragjikja e këtyre personazheve është e theksuar duke lënë hapësirë të shtuar interpretimi. Këtu Grameno rimerr temën e dashurisë, mosbashkimit të dy të rinjve. Në realitetin shqiptar, një vajzë e pasur dhe një djalë i varfër apo edhe e kundërta nuk lejoheshin të bënin martesë dhe kjo dërgonte deri te akti i tragjedisë. Njëri ndër ta, Miti dhe Marga, ta themi, përfunduan të vdekur pasi që nuk mundën të kurorëzonin dashurinë e tyre me martesë. Tragjike, nga një natyrë kontekstuale tjetër janë edhe Thana me Afërditën, të novelës “Varri i Pagëzimit” të cilët vdesin kur marrin vesh vdekjen e djalit të tyre.

Kështu personazhet tragjike të Gramenos rroken me aspekte të përplasjeve të ashpëra të kohës. Kjo tragjikë e personazhit simbolizon tragjikën masive, duke lënë së paku mesazhin e një qasjeje e trajtimi të tillë. Në romanin “Gremina e dashunis”, si personazh tragjik na shfaqet Memli, një djalë i ri me bindje dhe vullnet për një të ardhme të mirë, por me peripeci shumë. Edhe pse shfaqet djalë me tipare të mira dhe i dëgjueshëm, nuk është që i përkrah traditën, sidomos kur bëhet fjalë për gjakmarrjen. Ai mirret si tragjik pasi që vritet nga një bashkëfshatar Aliu, për gjakmarrje. Në karakterin e tij autori, paraqet idealet e çdo të riu shqiptar dhe tentimin për ndryshim. Tragjike është edhe dashuria e Memlit dhe Margeritës që bien viktimë e paragjykitimit dhe fanatizmit poashtu edhe dashuria e Dijes me Shpendin.

Gjakmarrjen, për nga ideja e porosia e shtron Greblleshi, përkundër autorëve të tjerë që nuk hynë në tematika të tilla. Duke e parë si një problem të rëndë shoqëror, që ka shuar familje, autori e shtjellon me tendencë të theksuar nëpërmjet Memlit e Aliut. Memli është në gjak me Aliun shokun e fëmijërisë, i cili edhe përkundër asaj që hakmarrjen e shihte si zakon të

dëmshëm, i detyruar me presion prej rrethit vendos ta marrë gjakun duke vrarë Memlin. Në përgjithësi, në prozën sentimentale të viteve '30-të, personazhet kryesore janë përfaqësues të klasës punëtore, punëtorë të thjeshtë, apo përfaqësues të shtresave të varfëra të shoqërisë. Disa prej tyre, revoltohen, mundohen të marrin masa, t'i ndryshojnë ato, e disa prej tyre nuk ndërmarrin asgjë kundër këtyre marrëdhënieve e nuk shfaqin ndonjë protestë, por vetëm tërhiqen në vetmi, vuajnë shpirtërisht duke ikur nga realiteti i hidhur, e disa i marrin vetes jetën. Duke u përqëndruar te proza rrëfimore e këtyre autorëve, që karakterizohet nga kthimi në retrospektivë, te struktura e tyre, hetojmë shfaqjen e individualitetit të tyre krijues që lë gjurmë në letërsinë shqiptare në përgjithësi. Veneruam tipare të përbashkëta të romaneve të autorëve sentimentalist si shëmbëllim me socialitetin e jetës e shoqërisë. Këto vepra jo që qenë dhe pa ndikim të madh në letërsinë shqiptare, duke arritur të lënë gjurmën e pashlyer të prozës me sentiment.

Vetëvrasja si revoltë

Fenomeni i vetëvrasjes, si bashkëshoqërues i qenies njerëzore, ky akt psikologjik, ka qenë pjesë e letërsisë botërore dhe nuk mund të bën përjashtim edhe në letërsinë shqipe. Por, a ka lidhje ky fenomen me realitetin social të kohës e shoqërisë apo vjen si shkak-pasojë e një problemi individual i cili rrugën më të shpejtë të zgjidhjes e ka vetëvrasjen. Lëvrimi artistik i këtij fenomeni duket se ka pasur sukses në penën e disa autorëve sentimentalë, si në atë të Gramenos përkatësisht personazhet e tij Marga dhe Miti, pastaj i motivuar edhe në prozën e Greblleshit, ku Memli ndodhet para një akti të tillë, apo mësuesi Luli që kryen aktin e tillë dhe Gëtes në letërsinë botërore e Spases në letërsinë shqipe. Në hulumtimin tonë u munduam të hetojmë raportin e individit përballë shoqërisë. Si u pasqyrua ky fenomen në rrafshin artistik të prozës shqipe dhe botërore?

Në romanin e tij Gëte paraqiti revoltë në mënyrën e vet, pamundësinë përballë botës e realitetit, pafuqisë së realizmit, pafuqisë së pranimit deri te të vërtetave që fsheh qenia e njeriut në vetë. Edhe Spase në romanin e tij shfreu mllëf, mllëf ky i cili u shpreh fuqishëm si pakënaqësi, si revoltë, përballë botës, realitetit, përballë zakonit e familjes, të vërtetës si egzistencë njerëzore. Vetëvrasja e Gjon Zaverit lidhet më shumë me socialen dhe shihet si pasojë e një vuajtje shpirtërore, së pari, e një mohim i vetëvetes, një refuzimi të realitetit, i një pakënaqësie ndaj çfarëdo ndodhie, duke e dërguar në një hakmarrje ndaj vetëvetës së pari e ndaj realitetit së dyti. Ai tenton që realitetin përveç që mos ta pranojë, por edhe ta ndryshojë. Figurativisht ky realitet është i vrazhdë, që më shumë i jap kahje idesë së Gjonit për një vetëmohim, mbyllje, tjetërsim.

Kjo pamundësi e të jetuarit në një realitet të tillë, dhe mos lejim zgjedhjeje për vetën e vet, i sjellë vetëvrasjen si shkrimin e parë të mundshëm. Akti i vetëvrasjes ndryshon prej Margës së Gramenos e përafrohet me atë të Lulit të Greblleshit në "Gremina e dashunis". Vendimi i Gjonit është më i përgatitur, më i menduar, më i megjulluar, më abstrakt derisa ai i Margës është vendim i çastit, i cili mbështetet mbi një akt nderi e krenarie, që për Margën s'ka kthim mbrapa dhe ky akt simbolikisht është zgjidhje më e pastër se çdo vendim tjetër. Edhe Memli i Greblleshit e mendon atë deri në fund të romanit, përgatitet për të, e sheh si zgjidhje ideale pas një humbje të një beteje, por mendon t'i kryejë edhe disa obligime të jetës si shembull shkollimin, dhe atë e mbyty tjetri dhe kështu nga motivi i vetëvrasjes kalohet në motiv të gjakmarrjes.

Madje ai ndërhyr në vendimin e mendimin e Lulit shokut të tij të fëmijërisë, tashmë mësues në një katund, i cili vdekjen e quan të ëmbël e të shijshme, prej lodhjes e mosguximit që e karakterizon. Lulit iu kishte mërzhitë jeta me të shqen e tij, me të cilën ishte martuar me dashuri, por e cilësonte tashmë si zënie të frymës në jetë. Ai duke folur keq për të, i fut në këtë rreth të gjitha gratë, ndonjëherë duke kujtuar e cituar edhe fjalët e Shekspirat që "Grueja thuhet

*se asht e singertë, kur nuk thotë gënjeshtër të tepërta”*⁸³ dhe shumë shpesh duke shprehur vrullin e tij shpirtëror për gratë që sjellin humnera katastrofale; “*Grueja, në fillim, përpiqet se e si ta skllavërojë burrin e shkretë, i cili, i dërmuem musklash gjatë gjithë ditës, nuk ka të drejtë as me u prehë në mbramje prej shtrigës që e pret në votër. Sikur mos t’ishin gratë në botë-megjithëse qaina krijuese-jam i sigurt se nuk do t’ekzistonte grindja. As jeta ime nuk do t’ishte kështu ferr”*”.⁸⁴

A nuk është gruaja, njëra ndër shkaqet, ajo që shtyu burrat deri në vetëvrasje edhe në romanin e Gëtes dhe të Spasses? Sigurisht që po, por atë duhet parë në pikëtakim me Lulin e Greblleshit dhe të ndryshme në kontekste tjera. Po kush ishte Gjon Zaveri që vuante nga mendimi se “*Bota e Hiçit, prej Hiçit, për Hiçin, Rrotullohet rreth qëllimit të Hiçit!*”⁸⁵ Realisht ne duke lexuar romanin, sikur futemi në thelb të problemit që e mundon Gjonin, i cili fokusin e këtij problemi e ka në thelb të qenies së tij, aty ku ndodh përzierja e ndjenjave, vuajtjeve, dilemave, mohimit, kundërshtive, moskuptimeve në përgjithësi, etj. Në aspektin filozofik ky mohim, i një njeriu të dështuar, siç paraqitet Gjoni, sjellë revoltë deri në vetëvrasje. Ai sikur kërkon një të vërtetë, një kënaqësi, një të arrirë, një instikt mbi dashurinë, por nuk e gjen. Edhe Luli i përmend llojet e vdekjeve dhe ato që kanë tentuar edhe filozofët t’i provojnë. I pëlqen madje dhe thënia e Rabindranath Tagore të cilën ia thotë Memlit; “*Lumnija haset vetëm kur gremisemi në botën e Hiçit*”⁸⁶.

Vetëvrasja e Gjoni është më objektive përkundër vetëvrasjes së Verterit e Lulit që është subjektive. Ai më shumë eliminohet nga jeta për një vuajtje gjersa Gjoni për disa me radhë. Nga ajo që kuptojmë, Gjoni nuk mund të pranonte diçka që nuk e donte, diçka që nuk i përgjigjej karakterit të tij, diçka që e ngulfate dhe mohimi i ndjenjave e instikteve u bë shkak i tragjedisë. Verteri, për ta zbutur dhimbjen e pranuar të vërtetën, vetëvrasjen e sheh si zgjidhje ideale, si eliminim pa dhimbje, e pa vuajtje të vazhdueshme. Citojmë; “*Po, Sharlotë! Përse të ta fsheh? Njëri nga ne të tre duhet të zhduket dhe dua që ky të jem unë!*”⁸⁷.

Edhe Luli e sheh vetëvrasjen si të këndshme dhe të ëmbël. “*-Ta kisha provue, do të kisha shpëtue një herë e përgjithmonë; por që asht ma e ambël, ma e këndshme, për këto mundem me të sigurue. E kam lexue, diku në një roman aponë ndonji revistë. Po, vlla, asht fundi ma i bukur; vetëm se duhet pak guxim*”⁸⁸. Edhe Gjoni e kishte menduar vetëvrasjen me kohë, derisa vetmia kishte bërë rrënjë në ditët e tij dhe pyetjet e pakuptimita po ia gërryenin kokën. Kështu si një njeri i dalë nga kuptimi i vërtetë i njeriut, nën një kotësi jetese, që ia zinte pritën në çdo hap, ai mbyll kapitullin e tij jetësor. Sikur u bë një me mendjet e mëdha filozofike që kishte lexuar dhe nuk donte më të zvarritej në një hiç.

Ashtu siç e thotë edhe profesor R. Qosja, ai vrau çdo vuajtje dhe mundim të tijin. “*Njeriu çon dorën kundër vetes, atëherë kur në shpirtin e tij thyhet diçka e rëndësishme, kur i këputen lidhjet me veten dhe botën e jashtme, kur i sheh të përmbysura idealet një herë e përgjithmonë. Duke vrarë veten ai vret edhe vuajtjet e veta*”⁸⁹. Në këtë kontekst, duke u nisur nga ky konsatim, lidhemi me vetëvrasjen e Margës, personazhit të Gramenos te novela “E puthura”, e cila me këtë akt të kryer i dha fund një vuajtje, e cila mbizotëronte në shpirtin e saj prej kohësh, për mosrealizmin e dashurisë së saj të qenësishme dhe kështu kur pau të përmbysur idealin nuk deshë ta përmbysë edhe nderin. Ajo vrau vuajtjen dhe mori me veti nderin.

“*-Nuk duhet të rronj, -tha vetvetiu, - se nuk meritonj të mbanj një emër të pafëlliqur si kundër është Koloja. Ay nuk më ka nonjë faj edhe unë, pa marrë emrin e tij, duhet të vdes, se*

⁸³ Mustafa Greblleshi, “Gremina e dashunis”, Vatra, Shkup, 2002, Fq. 114

⁸⁴ Mustafa Greblleshi, “Gremina e dashunis”, Vatra, Shkup, 2002, Fq. 117

⁸⁵ Sterjo Spasse, “Nga jeta në jetë-Pse?!” , Erik botime, Fq. 183

⁸⁶ Mustafa Greblleshi, “Gremina e dashunis”, Vatra, Shkup, 2002, Fq. 121

⁸⁷ Johan V. Gëte, “Vuajtjet e djaloshtit Verter”, Onufri, 2004, Fq. 149

⁸⁸ Mustafa Greblleshi, “Gremina e dashunis”, Vatra, Shkup, 2002, Fq. 121

⁸⁹ Sterjo Spasse, “Nga jeta në jetë-Pse?!” , Erik botime, pasthënie e librit, “Disa mendime të kohës”, Fq. 202

unë zemrën ja kam dhënë një tjetri edhe këto buzë kanë puthur një njeri tjetër. Andaj si shqiptarkë duhet ta marr vetë këtë nder që e kam fëlliqur, - edhe pa vonuar vete merr një kuti me shkrepse (shpirt), që ishte mi tryezë edhe i përzjen me një kupë raki që ndodheshe pranë; pastaj e kënaqurë thot; - Ju , o buzë që puthë një njeri të huaj edhe ndjetë për të parën herë ëmbësirën e kësaj bote, pini tani edhe hidhërimin e asaj së puthure!”⁹⁰

Vetëvrasja me kuptimin psikologjik (Verteri), social (Gjon Zaveri) e moral (Marga), paraqitet si një fenomen, që la gjurmë në jetën shoqërore shqiptare dhe atë evropiane , e cila sikur u doli përballë figurave të brishta në letërsi, të cilët nuk patën shkathësi t’i bëjnë ballë natyrës shoqërore të nënvizuar me hipokrizi, mohim e dhimbje. Derisa në rastin e Verterit e Gjonit, vetëvrasja është një revoltë, apo hakmarrje, apo në rastin e Lulit një lodhje shpirtërore, në atë të Margës, si një reagim fatal, ka të bëjë me një respektim ndaj nderit të vetes dhe femrës shqiptare në përgjithësi. Si e tillë ajo kthehet në tragjedi, duke lënë si porosi të fundit, emrin duhet ta mbajmë me nder e jo të ndyrë.

Testament i dhimbjes së saj, ishin buzët që puthën jetën e që pinë helmin. Edhe Luli sikur Gjoni e Verteri lë një letër para aktit të vetëvrasjes, por jo vajzës apo shoqërisë, por letër për shokun e tij Memlin në të cilën kishte lënë edhe një shënim për Tolstoin, mendimet e tij, sepse ai kishte lexuar Tolstoin, Sonatën dhe Kreutzerin. *“Në fagen e parë të këtyne shënimeve asht shkruar tekstualisht : “Memli! Ka apo jo të drejtë Tolstoi?”⁹¹*. Letrat e tilla ngjajnë edhe me letrën e fundit që e shkruan Memli për Margeritën. Aty ai i paralajmëron asaj vdekjen e ëmbël, njësoj si Verteri Sharlotës, i lutet që ta përqafojë jetën e atë që e kishte fejuar i ati duke i thënë që *“mue , vetëm vorri më dhuron prehje, heshtje e qetësi”⁹²*.

Konteksti i shprehjes së dashurisë dhe lamtumirës të dy autorët ëshë i përafrueshëm , mirëpo jo edhe fundi. Derisa Verteri shkrep armën mbi vetën e vet, Memlin e tradhëton ajo duke mos i shkrepur dhe duke ia lënë dikujt tjetër atë shkrepje. Letra e Memlit ishte zhdukur dhe Margeritës nuk i ra në dorë, vetëm ditari. Ekzekutimi i Lulit erdhi nga përbuzja e jetës duke u gremisur në luginë të thepisur me gurë të ashpër, të cilët gurë i shihte përkëdhelës. *“ Gurët e mprehtë-thoshte ai-që neve na duket sikur e coptojnë trupin, e përkëdhelin ambël ndonëse e përgjakin; mandej njeriu andrron si nëpër flatrat e një lumnije të pashijue me kurrë dhe të një bote tjetër të panjoftunn, deri sa i mbyll syt përgjithmonë, për të mos i hapë kurrë ma në botën tonë, në këtë botë mashtrimesh”⁹³*.

Figura e Gjonit dhe Verterit vetëvrasës është vizatuar sa me ngjyra të zakonshme aq edhe me ato lëvizëse shpirtërore, të naivitetit , duke na dhënë kështu një figurë vetëmohuese, ideja e të cilëve i çon deri në vetëvrasje. Si të mos e quajmë naiv një person që bie pre e një bukurie sharmante që i takon tjetrit, apo i fjalëve të përzgjedhura me të cilat i drejtohet ajo, apo i cytjeve joshëse që ajo i bën. Në njëfarë mënyre logjike, sjelljet e saj jo shumë të qëndrueshme bëhen shkak i një veprimi tragjik që ndërmerr Verteri. Edhe ndryshimi i situatës, në rastin e Margës, kur ajo do të martohet, veprimi i Mitit, sjellë tragjedi. Edhe vdekja e Polës e vetëvrasja e Gjençit, duket sikur bëhet shkak i veprimit tragjik të Gjon Zaverit. Nga ky trekëndësh tematik krahasues, na del që motivi i cili i shtyu të tre personazhet drejt veprimit tragjik, është dashuria. Vetëvrasja e Gjonit dhe Verterit, duket të jetë më errësuese, sepse ashtu edhe fillojnë dhe mbarojnë, natën dhe përfundojnë akoma në një errësirë më turbulluese.

⁹⁰ Mihal Grameno, Vepra 2, Rilindja, Prishtinë, 1979, Fq. 68

⁹¹ Mustafa Greblleshi, “Gremina e dashunis”, Vatra, Shkup, 2002, Fq. 157

⁹² Mustafa Greblleshi, “Gremina e dashunis”, Vatra, Shkup, 2002, Fq. 165

⁹³ Mihal Grameno, Vepra 2, Rilindja, Prishtinë, 1979, Fq. 159

Referencat

- [1]. Aliu, G. (2004). Teoria e romanit. Prishtinë: Rilindja.
- [2]. Demiri, Q. (2012). Sentimentalizmi në letërsinë shqipe. Prishtinë: Instituti Albanologjik.
- [3]. Goethe, J. W. (2008). Vuajtjet e djaloshit Verter (përkth. shqip). Tiranë: Onufri.
- [4]. Greblleshi.M(2002) Gremina e dashuris
- [5]. Solar, M. (2001). Teoria e letërsisë. Tiranë: Dituria.
- [6]. Spasse, S. (2004). Pse?! Tiranë: OMSCA-1.
- [7]. Stërmilli, H. (2005). Sikur t'isha djalë. Tiranë: Onufri.
- [8]. Tufa, A. (2010). Studime për prozën shqipe të viteve '30. Tiranë: UET Press.